ڊاڪٽر عبدالوحيد ڪلوڙ

سنڌي ۽ سِرائڪي: لساني رابطو، گڏيل اثر ۽ هڪجهڙايون

SINDHI AND SARAIKI: LANGUAGE CONTACT, INFLUENCES AND SIMILARTIES

Abstract:

Sindhi and Saraiki belong to the same Indo-Aryan branch within the Indo-European language family. Saraiki is spoken in the South Punjab, Southern Khyber Pakhtunkhwa, Eastern Baluchistan and across Sindh. In Sindh and Baluchistan, it has had extensive historical, cultural, and linguistic contact with Sindhi. This research examines the historical background of Seraiki language in Sindh, it's contact with Sindhi language, and the influences and similarities resulting from cultural, literary and socio-linguistic ties with Sindhi. For this study, the content analysis method was applied on written linguistic structures i.e. phonetic sketch, descriptive morphology, syntax and lexicon of the two languages. The purpose of the study is to highlight the historical relationship, linguistic similarities and differences between two languages. Analytical results reveal that, as a result of their long-standing relationship, two languages with a history of language contact and interference have many linguistic similarities and few linguistic differences.

Keywords: Sindhi, Saraiki, language contact, Interference, Prestige, Accommodation, Assimilation etc.

1. موضوع جو تعارف:(Introduction)

سنڌي ۽ سِرائڪي، هند-آريائي لساني خاندان سان تعلق رکندڙ ٻوليون آهن. سندن بڻ بنياد ۽ پيدائشي هنڌ (سنڌو ماٿري) ساڳيو ٻڌايو وڃي ٿو. ٻنهي ٻولين جو پاڻ ۾ تاريخي طور آڳاٽو ۽ گهرو سماجي-لساني تعلق رهيو آهي. هن مقالي ۾ سِرائڪيءَ مان مراد، سنڌ ۾ مُروج سرائڪي آهي، جنهن کي اڪثر لساني ماهرن سنڌي-سرائڪي (محاورو) سڏيو آهي. سرائڪي ٻولي سنڌ جي هر حصي ۾ موجود آهي. اوٻاوڙو، گهوٽڪي، ميرپور ماٿيلو، ڪشمور، جيڪب آباد، شڪارپور، قمبر-شهدادڪوٽ، لاڙڪاڻو سکر، خيرپور، حيدرآباد، ميرپورخاص، ٿرپارڪر ۽ ڪراچيءَ

جي اتر ۾ مادري يا ثانوي زبان طور استعمال ٿئي ٿي. ”سنڌ جي ڪُل آباديءَ جو ٪2.23 سرائڪي مادري زبان طور ڳالهائيندڙن جو آهي، جن جي اڪثريت شهرن ۾ آباد آهي.“[1]

هن مقالي ۾ سرائڪيءَ جو سنڌ ۾ تاريخي پسمنظر ۽ سنڌي زبان سان لساني رابطي جي نتيجي ۾، گڏيل اثرن ۽ سنڌن لساني هڪجهڙائين جي حوالي کان مواد جي تجزيي جي طريقه ڪار سان حاصل ڪيل، تجزياتي حقيقتون پيش ڪيون ويون آهن. انهيءَ سان ٻنهي ٻولين جي تاريخي تعلق، لساني نوعيت، اثرن ۽ هڪجهڙاين تي روشني پوي ٿي.

2. اڳ ٿيل ڪم جو جائزو: (Literature review)

ڄاڻايل موضوع تي هن کان اڳ ڪو ڌار مقالو ته نه، پر ڪجهه ڪتابن ۾ ضمني عنوان طور مواد موجود آهي. ان ۾ پيرومل آڏواڻيءَ [2]، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ [3]، ڊاڪٽر هدايت پريم[4]، ڊاڪٽر قاسم ٻگهيي [5] ۽ ڊاڪٽر غلام علي الانا[6] جا ڪتاب شامل آهن. سرائڪي ٻوليءَ تي ڪجهه ملڪي ۽ غير ملڪي محققن جا مقالا ۽ ڪتابن جا ضمني عنوان پڻ انٽرنيٽ تي موجود آهن. جن ۾ تاريخي، لساني ۽ سياسي حوالي کان مواد موجود آهي. هيٺ ٻنهي ٻولين جي تاريخي تعلق جي حوالي کان ڪجهه نُڪتا بحث هيٺ آڻجن ٿا.

2.1 تاريخي سماجي-لسانياتي پسمنظر ۽ لساني رابطو:

اڪثر لسانياتي ماهر ۽ عالم انهيءَ پانئي (مفروضي) ۾ يقين رکن ٿا، ته سنڌي ۽ سرائڪيءَ جو بڻ بنياد هڪ ئي آهي. بشير احمد ظاميءَ موجب:

> ”قديم واديء سنڌ سرائڪي زبان جو محل وقوع يا پيدائشي هنڌ آهي.
> هن جون حدون ئي زبان جون حدون آهن.“[7]

پيرو مل آڏواڻيءَ مطابق:

> ”پشاچ لوڪن مان، جن سنڌ ۾ ٻيٽڪون وڌيون، تن جي پراڪرت ٻولي
> وڌيڪ بگڙيل هئي، تنهن ڪري اِها وراچڊ پئشاچي پراڪرت سڏجڻ
> ۾ آئي، جا ڦري هاڻوڪي سرائڪي ٻولي ٿي.“[8]

ڊاڪٽر غلام علي الانا جو به رايو آهي، ته ”موجوده سنڌي ۽ سرائڪي زبانون بنيادي طرح هڪ ئي (قديم) زبان جا ٻه لهجا آهن (يعني انهن ٻنهي زبانن جو بڻ بڻياد ڪا هڪ

قديم ٻولي آهي) اهي هڪ ئي قديم سماجي ۽ ثقافتي گروهه جون ٻه زبانون آهن.“[9]

اهڙي طرح مختلف عالمَ ۽ لساني ماهر سنڌ ۾ سرائڪيءَ جو وجود سندس بنياد يعني، پئشاچي پراڪرت جي زماني کان وٺي يا سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جي دور حڪومت، (499ع-632ع) کان ٻڌائين ٿا. سندن تعلق بابت ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو:

”اول راءِ ۽ برهمڻ گهراڻن جي وقت ۾، ۽ پوءِ عرب اسلامي دور ۾، سنڌ ۽ ملتان گهڻي عرصي تائين هڪ ئي سياسي طاقت هيٺ رهيا، جنهن جو خاص مرڪز سنڌ (شروع ۾ اروڙ ۽ پوءِ منصوره) هو. انهيءَ سياسي وحدت سببان سنڌ ۽ ملتان جي ٻولين جو سٻنڌ شروع ٿيو. سومرن جي دور ۾ پڻ ڪجهه عرصي تائين ملتان ۽ پوءِ ڪافي عرصي تائين ملتان صوبي جو ڏاکڻون پاسو (موجوده بهاولپور وارو پرڳڻو) سنڌ ۾ شامل رهيو، جنهن ڪري سنڌيءَ ۽ سرائڪيءَ جو رشتو قائم رهيو.“[10]

سومرن ۽ سمن جي حاڪميت جي لڳ ڀڳ پنج سئو سالن جي ڊگهي عرصي ۾، سنڌ جي حڪومت سان گڏ زبان ۽ ثقافت به سنڌ جي پاڙيسري علائقن ڪڇ، گجرات، راجستان، ملتان، سبي ۽ لس ٻيلي ڏانهن پکڙي ۽ سنڌيءَ جو اتان جي ٻولين گجراتي، سرائڪي، بلوچي وغيره سان لساني رابطي ٿيڻ جي نتيجي ۾ ان جا ڪڇي، لاسي ۽ سنڌي-سرائڪي محاورا وجود ۾ آيل ٿا ڏسجن. هن دور ۾ هڪ پاسي سنڌ جا ماڻهو سنڌ کان ٻاهر وڃي آباد ٿيا ته، سنڌي ٻولي اوڏانهن پکڙي.

ڊاڪٽر قاسم ٻگهيي موجب:

”سنڌ جي ڪيترن ئي علائقن ڏانهن سرائڪي، ڪڇي، پنجابي ۽ بلوچي ڳالهائيندڙ قبيلن هجرت ڪئي. انهن آبادڪارن گهرن ۾ پنهنجيون ٻوليون برقرار رکيون ۽ گهرن کان ٻاهر جي ميدانن ۾ روزمره زندگيءَ جي مامرن لاءِ سنڌي ڳالهائيندا هئا.“[11]

اهڙيءَ ريت سومرن ۽ سمن جي دور ۾ سنڌي پنهنجي ٻين پاڙيسري ٻولين سان گڏ سرائڪيءَ سان به رابطي ۾ رهي.

”جام سڪندر سمي جي ڏينهنِ تائين غالباً بهاولپور وارو پاسو سمن جي حڪومت ۾ شامل هو. سنڌ ۽ ملتان جي وچ ۾ تاريخي تعلق، سياسي لاڳاپن ۽ روحاني رشتن سبب صدين جي عرصي دوران سنڌي ۽ سرائڪيءَ جو سنبنڌ وڌيو. ملتان کان ڏکڻ ڏانهن موجوده بهاولپور

واري خطي جي زبان سنڌيءَ تي گهرو اثر پيو ۽ ان ۾ سنڌي لفظن ۽ محاورن جي آميزش شروع ٿئي ٿي، ٻئي طرف سنڌ اندر سرائڪيءَ جو سنڌي-سرائڪي محاورو رائج ٿيو.“(12)

سنڌ ۾ مذهبي تبليغ لاءِ سنڌيءَ ۾ اسماعيلي داعين جا گنان ۽ پنجاب ۾ بابا فريد گنج شڪر جي دوهن جا مثال بہ سامهون آهن. ان کان علاوه سما ۽ ارغون دور ۾ سنڌي ۽ سرائڪيءَ جي گهري رابطي جي تصديق، قاضي قادن جي ڪلام ۾ سرائڪي لفظن جي استعمال مان بہ ٿئي ٿي.

ڏِيهہ لتا سنجها پيئي، اڳُون آئي راتِ
ڪڙا پُڪاري پاڻي، ٻيڙا ڪپَر واتِ

قاضي قادن (1551 ع_1463 ع)

ڪلهوڙا ۽ ٽالپر دور (1843_1690) ۾، سنڌ ۾ سرائڪي، اڳين سمورن دورن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ پکڙي، جيتوڻيڪ سرڪاري، تعليمي ۽ ادبي ميدانن ۾ فارسيءَ جي وڏي اهميت هئي ۽ بجا طور تي چيو پئي ويو تہ ”فارسي گهوڙي چاڙهسي“، پر عوامي ٻولين سنڌي ۽ سرائڪي هيون. شايد سنڌيءَ کان پوءِ ٻي مکيہ زبان سرائڪي هئي. ڪيترائي بلوچ قبيلا سرائڪي خطي کان لڏپلاڻ ڪري سنڌ ۾ وينا، جنهن ڪري سرائڪي ڳالهائيندڙن جي آبادي وڌي ۽ نتيجي ۾ سنڌي ۽ سرائڪي زبان ۾ لساني رابطو اجا وڌيو. سنڌيءَ جي خاص ڪري اترادي محاوري تي سرائڪيءَ جو گهڻو اثر ٿيو.

اهڙيءَ طرح سرائڪي سنڌ ۾، سنڌي زبان سان طويل تاريخي رابطي جي صورتحال ۾ رهندي آئي آهي. ٻئي ٻوليون گڏ وڌنديون ويجهنديون، هڪ ٻئي کان اثر وٺنديون رهيون آهن. هاڻوڪي دور ۾ سرائڪي، سنڌيءَ سان گڏ سنڌ جي ڏاکڻي سرحدي علائقي سميت سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙيل آهي.

3. تحقيق جو طريقہ ڪار: (Research Methodology)

هن مقالي ۾ سنڌ ۾ سرائڪيءَ جو تاريخي پسمنظر ۽ سنڌيءَ سان ثقافتي، ادبي ۽ سماجي-لسانياتي تعلق ۽ لساني رابطي جي نتيجي ۾ لسانياتي مداخلت يا اثر جانچڻ لاءِ موادي تجزيي جو طريقو اختيار ڪندي، ٻنهي ٻولين جي لسانياتي جوڙجڪ يعني، صوتياتي خاڪي، تشريحي گرامر، لغات ۽ تاريخي لساني رابطي متعلق لاڳاپيل

تحريري مواد مان حاصل ڪيل معلومات (Data) جو خاصيتي تجزيو (Qualitative analysis) ڪري نتيجا اخذ ڪيا ويا آهن.

4. تجزياتي حقيقتون: (Analytical Findings)

هن حصي ۾ سرائڪيءَ جي لساني حيثيت، سنڌي ۽ سرائڪيءَ ٻوليءَ لسانياتي هڪجهڙائيون، اختلاف ۽ هڪ ٻئي تي اثر جي حوالي کان سامهون آيل تجزياتي حقيقتون پيش ڪجن ٿيون.

4.1 سرائڪي ڌار ٻولي يا پنجابي/ سنڌيءَ جو هڪ محاورو!

سرائڪيءَ جي ڌار ٻولي يا محاوري هئڻ بابت مونجهارو يا اختلاف برطانوي دور کان هلندو پيو اچي. ان وقت جي سرڪاري عملدارن ۽ ڪن لساني ماهرن پاران سرائڪيءَ کي پنجابيءَ جو محاورو تصور ڪيو ويو هاڻ بہ ڪيئي پنجابي عالم ائين سمجهن ٿا. گهڻن تحقيقي مقالن ۽ ڪتابن ۾ سرائڪيءَ کي، ڳالهائڻ ۾ ٿوري فرق، گڏيل ادب ۽ وسيع لغوي توڙي گرامري هڪجهڙائيءَ جي بنياد تي پنجابيءَ جو محاورو ڄاڻايو ويو آهي. ساڳئي نموني ڪن سنڌي عالمن وري صوتياتي، وياڪرڻي ۽ لغوي هڪجهڙائيءَ جي بنياد تي ان کي سنڌيءَ جو محاورو ڄاڻايو آهي. عالمي لسانياتي جرنل "گلاٽولاگ_ Glottolog" (4.4) ۾ بہ سرائڪيءَ جي سنڌيءَ سان لغوي هڪجهڙائيءَ جي بنياد تي، ڪيس سنڌي_لهندا جو محاورو شمار ڪيو ويو آهي[13]، پر اڌ صديءَ کان مٿي جي سرائڪي سياسي هلچل سان هاڻ سرائڪيءَ جي ڌار سڃاڻپ تسليم ڪئي پئي وڃي. سرائڪي سياستدان ۽ دانشورَ سرائڪيءَ کي الڳ سڃاڻپ، منفرد نسل، لساني فرق ۽ ڪلچر جي بنياد تي ڌارَ ٻولي قرار ڏين ٿا. ايڇ.اي خان ۽ ٻيا ڪجهہ لساني ماهر پڻ ائين سمجهن ٿا.

> While Saraiki shows the characteristics of both Panjabi and Sindhi, it deserves to be treated as a distinct language due to its disagreement with the Panjabi, in terms of the inflection and forms of the verb, and morphological differences with Sindhi. (14)

سرائڪي ٻوليءَ جي محاورن جي عام طور مختلف جاگرافيائي ۽ علائقائي اصطلاحن ۾ درجہ بندي ڪئي ويندي آهي. جهڙوڪ: اوڀارين، اولاهين، ڏاکڻي، ملتاني،

جهنگي، شاهپوري، ٿَلي وغيره. پر اسان ڏسون ٿا تہ اها پنجاب ۾ پنجابي، سنڌ ۾ سنڌي، ڪي پي ڪي ۾ (ڏيره اسماعيل خان، ميان والي، ٽانڪ) ۾ پشتو ۽ بلوچستان ۾ سنڌي ۽ بلوچيءَ سان لساني رابطي جي صورتحال ۾ رهڻ جي ڪري انهن ٻولين جي اثر سان مختلف لساني صورتن ۾ موجود آهي. لساني خاصيتن جي بنياد تي ان جا پنج نمايان محاورا آهن: 1. خالص سرائڪي (ملتاني) 2. پنجابي سرائڪي (جهنگي، شاهپوري، ڏاڪٽي وغيره) 3. سنڌي-سرائڪي (سنڌ) 4. پشتو سرائڪي (اترين، ٿَلي) 5. بلوچستاني سرائڪي.

4.2 سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ هڪجهڙائيون:

سنڌي ۽ سرائڪيءَ وچ ۾ هڪجهڙائيءَ جو ذڪر سندن ٻڻ بنياد کان وٺي ملي ٿو. سنڌيءَ، خاص ڪري ان جي اترادي محاوري سان لسانياتي طرح گهڻي ويجهي ٻولي سرائڪي سمجهي وڃي ٿي. ساڳئي نموني سرائڪيءَ کي بہ پنجابيءَ کان وڌيڪ، سنڌي ويجهي آهي. گريئرسن لکي ٿو تہ:

> Luhnda differs widely from the better-known Panjabi in vocabulary, more nearly approaching Sindhi in this respect. (15)

هيٺ ٻنهي ٻولين وچ ۾ ڪجهہ صوتي، صرفي ۽ نحوي هڪجهڙائين جو مختصر ذڪر ڪجي ٿو.

4.2.1 صوتيات:

صوتيا: سنڌي ۽ سرائڪيءَ جو خاص ڪري وينجن صوتياتي خاڪو لڳ ڀڳ ساڳيو آهي. سنڌيءَ جا لڳ ڀڳ سڀ وينجن صوتيا سرائڪيءَ ۾ موجود آهن. ٻنهي ۾ چئن چوسڻن آوازن(implosives) ؛ /ٻ/، /ڏ/، /ڄ/ ۽ /ڳ/ جي موجودگي سندن هڪجهڙائپ جي حوالي کان خاص طور ڳڻائي وڃي ٿي، جيڪا کين پنجابيءَ سميت هند_يورپي ٻولين کان منفرد بڻائي ٿي.

ان کان سواءِ سنڌيءَ جي اترادي لهجي ۾ /ٽ/جو/ ٽر /۽/ ڊ /جو/ ڊر /عيوضي صوتيا آهن. اهي آواز سرائڪيءَ ۾ بہ/ ٽر /۽/ ڊر /جي صورت ۾ موجود آهن.

ساڳين عيوضي صوتين جا مثال.

وچولو/معياري	اترادي	سرائڪي
چَنڊُ	چَندرُ	چُندر
پُٽُ	پُترُ	پُتر

سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ ڪيترن ئي لفظن ۾ هندي-اردوءَ جي برخلاف/ ڙ/ بدران/ ڏ /جو اچار اچي ٿو. مثال طور؛ گاڙي، ڪوڙي بجاءِ چَوَن گاڏي، ڪوڏي.

گهُٽائپ (Nasalization) جي حوالي کان ڏسجي ٿو تہ ٻنهي ٻولين ۾ پنجن نڪائون آوازن جي سيريز موجود آهي؛ (/ م/، / ن/، /ڻ/، /ج/ڃ/ڱ/). جڏهن تہ ٻين هند آريائي ٻولين ۾ اهي ٽي آهن؛ /م/، /ن/، /ڱ/نگ/. ٻنهي ۾ گهُٽائپَ صوتياتي طور اهم آهي.

زور(Stress) جا لاڙا بہ ٻنهي ٻولين ۾ ساڳيا آهن. ٻنهي جي گفتگوءَ ۾ عام طور لفظ جي ابتدائي پد تي زور اچي ٿو.اِهو ٻنهي ٻولين ۾ صوتيائي اهميت وارو بہ ڪونهي ۽ ڪو بہ ڪردار ادا نہ ٿو ڪري، يعني، ان سان لفظن جو ڪلاس تبديل ڪو نہ ٿو ٿئي. تشديد ٻنهي ٻولين ۾ صوتياتي طور غير اهم (Nonphonemic) آهي.

جهيلار يا ڍار (Intonation) جو ڍنگ بہ ٻنهي ۾ ساڳيو آهي. اها نحوي سطح تي ٻنهي ٻولين ۾ صوتياتي طور اهم آهي. جملي جا مختلف اندازَ ٻنهي ۾ ڪيترين ئي جاين تي ڍارَ جي ذريعي ظاهر ڪيا ويندا آهن. يعني، ان سان سندن جملي جي معنيٰ ۽ مفهوم ۾ فرق پوي ٿو.

4.2.2 صرفيات:

سنڌي ۽ سرائڪيءَ جي صرفيات ۾ تمام گهڻي هڪجهڙائي ملي ٿي. ٻنهي ٻولين ۾ اسم، ضمير ۽ صفتون ساڳئي نموني ڪم ڪن ٿيون. سندن فعلي نظام بہ گهڻي ڀاڱي هڪجهڙو آهي. مثال طور: 1_ ٻنهي ٻولين ۾ فعلَ ڪمَ جي طرزَ زمان، جنس، عدد ۽ شخص (Person) جي فاعل، مفعول هئڻ ڪي ظاهر ڪن ٿا. 2_ ٻنهي جي فعلي بناوٽ هڪجهڙي آهي. بناوٽي طور سندن اڪثر فعل ڀَڪ پَدا ۽ ٻہِ پدا هئڻ کان علاوه وڏي انگ ۾ ساڳيا بہ آهن. فعلن جا مکيا قسم بہ ساڳيا اٿن.

ٻنهي ٻولين جي لفظي بناوٽ جا قاعدا لڳ ڀڳ ساڳيا آهن. ٻئي ٻوليون اسم، صفت ۽ فعل ٽُڙن مان نوان لفظ ناهڻ لاءِ اشتقاقي، ترڪيبي ۽ پدائتي ذريعن کان ڪم وٺن ٿيون ۽ منجهن گرداني بناوٽ بہ ٿئي ٿي. سندن اشتقاقي لفظي بناوٽ بہ هڪجهڙي

آهي. سندن لفظن جون ڪيئي اڳياڙيون، پڇاڙيون ساڳيون استعمال ٿين ٿيون. ٻنهي ۾ مصدر جي علامت /ڻ/ آهي، مثال طور: سنڌي: چوڻ، سُٽڻ، کِلڻ، مِلڻ وغيره. سرائڪي:آکڻ، سُٽڻ، کلڻ، ملڻ وغيره.

ڪجهه بناوتون تہ ٻنهي ۾ ٻين ٻولين کان منفرد آهن. جهڙوڪ: ضميري پڇاڙيون، جيڪي اسم، فعل ۽ حرف جري لفظن سان لڳائي ضميرن جي متبادل طور استعمال ڪيون وڃن ٿيون. ”اهي رڳو ڪشميري، لهندا، سرائڪي ۽ سنڌيءَ ۾ آهن. مثلاً ڪشميري ”مورم“، سرائڪي ”ماريم“ (ماري-م) ۽ سنڌي ”ماريُم“ معني، مون ماريو. اهي پڇاڙيون انهن ٻولين کان سواءِ ٻي ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ ڪونهن، پر ايراني ٻولين ۾ آهن.“(16)

4.2.3 نحويات:

سرائڪي ۽ سنڌي ساڳي لفظي ترتيب رکن ٿيون. يعني، فاعل، مفعول ۽ فعل (SOV) ٻنهي ٻولين جي جملي ۾ اسم، ضمير ۽ صفت جي بيهڪ ساڳي آهي. صفت جي پيٺ لاءِ حرف جر استعمال ڪيا آهن. سنڌيءَ ۾: کان، سڀ کان. سرائڪيءَ ۾: کنون/ڪنهن، سيٽان کنون/ڪنهن. ظرفَ ٻنهي ٻولين ۾ لاڳاپيل صفت يا فعل کان اڳ لاڳو ٿين ٿا. حرف جر ٻنهي ۾ مفعول کان پوءِ ايندو آهي.

لغات: سرائڪيءَ جي سنڌيءَ سان لغوي هڪجهڙائي 85 سيڪڙو آهي.(17)

ٻنهي ٻولين جي لغوي ذخيري جو مکيہ ذريعو سنسڪرت اصل آهي ۽ هڪ ٻئي مان اُڌاريل بہ اٿن. ان کان علاوه فارسي-عربي اڌاريل لفظي ذخيري جو وڏو انگ منجهن گڏيل طور موجود آهي.

اهڙيءَ طرح ٻنهي ٻولين ۾ وسيع پيماني تي صوتي توڙي صرفي، نحوي ۽ لغوي هڪجهڙائي موجود آهي.

4.3 سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ اختلاف :

4.3.1 صوتيات:

سنڌيءَ ۾ 51 صوتيا آهن: 10 سُرَ ۽ 41 وينجنَ. جڏهن تہ سي. شيئڪل جي صوتياتي تجزيي مطابق، سرائڪيءَ ۾ 48 وينجن ۽ 09 هيڪوُتا سُرَ آهن.(18)

سنڌي هڪ مُتحرڪ لآخر (Vowel ending) زبان آهي. يعني، سنڌيءَ ۾ اڪثر ڪري لفظن جي آخر ۾ وينجنَ واقع ڪو نہ ٿا ٿين، سواءِ گرداني بناوت يا گهٽي

پڇاڙيءَ وارن لفظن جي. (جيئن: ڏناٿين، ڇيائون وغيره ۽ فارسي-عربي، هندي ۽ انگريزي وغيره مان ڪن اڌاريل لفظن جي جيئن: بيشڪ، پرپور، خوش، موٽر وغيره.) سنڌيءَ جي اها خاصيت سندس ٻين پاڙيسري توڙي ساڻس رابطي ۾ رهندڙ ٻولين جيان سرائڪيءَ کان بہ مختلف آهي. ان ڪري سنڌ ۾ سرائڪي-سنڌي ٻہ ٻوليا ماڻهو (Bilinguals)سنڌي جملي ۾ اسم مونث پويان حالت اضافيءَ جي نشاني/ ءَ/ سرائڪي اثر هيٺ ڪو نہ ٿا اُچارين.مثال طور: مائيءَ ٻار ڄڻيو > مائي ٻار ڄڻيو . گهوٽڪيءَ ويو هئس > گهوٽڪي ويو هئس. وغيره.

4.3.2 صرفيات: ٻنهي ٻولين جون ڪجهہ اشتقاقي ۽ گرداني /گرامري جوڙ نشانيون ڌار آهن. ان کان علاوه ٻنهي ٻولين جي بنيادي لغت يا ڪارجي لفظيات (Function words) گهڻي ڀاڱي پنهنجي پنهنجي آهي.

4.4 سنڌيءَ تي سرائڪيءَ جو اثر:

4.4.1 صوتيات: سنڌيءَ ۾ چئن چوسٽن آوازن (/ٻ/، /ڏ /،/ ڄ /ڄ/ ڳ/) جي موجودگيءَ کي پيرومل (1956)، سنڌي ۽ سرائڪيءَ جي ڊگهي تاريخي لهہ وچڙ جي نتيجي ۾ سرائڪيءَ کان سنڌيءَ ۾ اڌاريل قرار ڏئي ٿو. مگر شاهدي پيرومل جي ان خيال جي ابتڙ ملي ٿي، جو اهي آواز پنجابيءَ ۾ بہ ڪونهن (جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ سرائڪي ان جو محاورو آهي.) ٻنهي ۾ انهن چوسٽن آوازن جو تاريخي ذريعو عام طرح هڪ ئي قديمي ٻوليءَ جا آواز (Plain voiced stops) سمجهيا وڃن ٿا.

ان کان علاوه سنڌيءَ جي اترادي لهجي ۾/ ٽ /جي/ ٽر /۽/ ڊ /جي/ ڊر عيوضي صوتين جي موجودگي (ڊاڪٽرالانا موجب) سنڌيءَ جي اترادي لهجي تي سرائڪيءَ جو اثر معلوم ٿئي ٿو.[19]

4.4.2 صرفيات:

اترادي سنڌيءَ جون حدون سرائڪيءَ جي مکيہ ايراضي، ڏکڻ پنجاب، سرائڪي وسيب سان ملندڙ آهن. سرائڪيءَ سان جاگرافيائي تسلسل جي صورتحال ۾ هئڻ ڪري اترادي سنڌيءَ تي ان جو وڌيڪ اثر پيو آهي. هت ڪجهہ مثال ڏجن ٿا:

(الف) اتراديءَ سنڌيءَ ۾ اسم جي عدد جمع جي پڇاڙي-/ آن /سرائڪيءَ کان اُڌاريل آهي، مثال طور: عام سنڌيءَ ۾ ڄنگهہ، ڪارڪ، ڪٽ وغيره جهڙن واحد

اسمن جو/ اُون /پڇاڙيءَ جي ميلاپ سان جمع، ڄنگهون، ڪارڪون، ۽ ڪٽون ٿيندو، پر اترادي‌ءَ ۾ سرائڪي اثر هيٺ چوَن: ڄنگهان، ڪٽان، ڪارڪان وغيره.

(ب) سنڌيءَ ۾ اسم فاعل جي هڪ پڇاڙي (_وال) پڻ سرائڪيءَ مان اڌاريل آهي. مثال طور: ٻڇڙيوال /پڇڙيوال ، رکوال، ڪوتوال وغيره.

(ٻ) سنڌي رياضيءَ ۾ ٻڪي جي ڪوڙي جي ترتيب ۾ 'ڏون' جو استعمال، مثال طور: ايڪ ڏون ڏون، ٻہ ڏون چار، ٽہ ڏون ڇهہ وغيره ٻہ سرائڪيءَ تان اڌاريل آهي.

لغات: سنڌيءَ ۾ ڪيترائي سرائڪي پهاڪا ۽ چوڻيون خالص طرح يا ترجمي ذريعي اڌاريل استعمال ٿين ٿا. مثال طور:

سرائڪي (خالص) اڌاريل پهاڪا: 'آپڻا مال هي روسُون پيي ڪاسُون پيي'، 'اپڻي گهوٽ تہ نشا ٿِيوَئي'، 'ٻلي شير پڙهايا، ڦِر ٻلي ڪُون ڪاوَڻ آيا'، 'پارسي گهوڙي چاڙهسي'، 'ڏيک ياران دي ياري'، 'شينهن مرسي ڊِپ نہ چرسي'، 'مرويسُون مرويسُون پر سنڌ نہ ڏيسُون'، 'بي شرمي دَي سِيري ڳنوُن، ساڳ سرنهن دا چوڪا ' وغيره.

سرائڪي اڌاريل ترجمو: اڃا ڄائي ڪانهي نانيءَ مهانڊي (ڄَمر نہ مُڪي ناني دي مُهانڊي)، تڪڙي ڪُتي انڌا ڳُلر ڄڻي (اُٻاهلي ڪُتي انڌي ڳلر ڄڻيندي هي)، ڊِپُ سائي جو سائو (ڊِپ ساوي دا ساوا) وغيره.

ادب :سنڌ جي ڪيترن ئي شاعرن سنڌيءَ سان گڏ سرائڪيءَ ۾ ٻہ شاعري ڪئي آهي. سندن سنڌي شاعريءَ تي سرائڪيءَ جو گهڻو اثر آهي، خاص ڪري اتر جي سنڌي شاعريءَ تي سرائڪيءَ جوا ثر نمايان آهي. ان ۾ وڏو تعداد سرائڪي اڌاريل لفظن، اصطلاحن، محاورن ۽ پهاڪن جو استعمال ٿيل آهي، قاضي قادن، "سچل" سرمست، قادر بخش 'بيدل'، محمد محسن 'بيڪس'، خوش خير محمد هيسباڻيءَ وغيره جي شاعري، ان سلسلي ۾ وڏا مثال آهن.

هَر هَر فالَ ڪرينڊِيان رڏي ڳئي وِهاءِ
وڃي پو(ءِ) چو سانوَڻ سُتيان، لاوي لڳن آءِ

قاضي قادن (1551 ع_1463 ع)

4.5 سرائڪيءَ تي سنڌيءَ جو اثر: سرائڪيءَ تي سنڌي اثر جي، جڏهن مٿس اردو ۽ پنجابي اثر سان ڀيٽ ڪجي ٿي تہ سنڌي اثر گهڻو نمايان نظر اچي ٿو.[20]

سرائڪيءَ سنڌي ٻوليءَ مان خاص ڪري لفظن اڌارڻ جي صورت ۾ گهڻو اثر ورتو آهي. ’سرائڪي‘ معنيٰ، سري جي ٻولي/سنڌ جي اترئين حصي جي ٻولي، جيئن چئجي: جتڪي، خواجڪي، ميمڻڪي، ٻروچڪي، پناٽڪي وغيره. سنڌيءَ ۾ـ/ ڪي/گرامري پڇاڙي آهي. هڪ متبادل پانئي (مفروضي) مطابق سرائڪيءَ ڪي سنسڪرت لفظ سوويرا (sauvira) سان ڳنڍيو ويندو آهي، پر اڪثر سرائڪي ۽ سنڌي عالمَ پهرين نظريي ۾ يقين رکن ٿا.

سنڌ ۾ لڳ ڀڳ سڀ سرائڪي ڳالهائيندڙ ٻه ٻوليا آهن، يعني، اهي سرائڪيءَ سان گڏ سنڌي به ڄاڻن ٿا. خانپور، رحيم يار خان ۽ صادق آباد تائين اڄ به سنڌي ثانوي زبان طور ڳالهائي ويندي آهي.

سرائڪي لغات، جيڪا پنجاسي سيڪڙو سنڌيءَ سان هڪجهڙائي رکي ٿي، تنهن ۾ ڪافي حصو سنڌيءَ مان اڌاريل لفظن جو آهي. سنڌ ۾ سرائڪي لکت لاءِ عام طور سنڌي الفابيٽ استعمال ٿئي ٿي، جو ان ۾ مڙني سرائڪي آوازن جا اکر موجود آهن. ضامي موجب، ”حضرت راضي ملتانيءَ، سنڌي زبان جي اکر پٽيءَ ۾ ٿوري گهڻي ڦيرڦار ڪري انهن کي بهاولپوري-ملتانيءَ لاءِ ڪم آندو.“ (21)

حاصل مطلب: (Conclusion)

هن تقابلي تجزياتي اڀياس مان چئيو آهي ته، سنڌي ۽ سرائڪي، نه رڳو هڪ لساني خاندان، ساڳي بڻ بنياد ۽ پيدائشي هنڌ سان تعلق رکندڙ ٻوليون آهن، پر ٻنهي جي صوتياتي توڙي صرفي ۽ نحوي خاڪي ۽ لغات ۾ تمام گهڻي هڪجهڙائي موجود آهي. اهو ئي سبب آهي جو ڊاڪٽر الانا انهيءَ راءِ تي پهتو ته:

> ”سرائڪي ۽ سنڌيءَ جي ڀيٽ مان حاصل ٿيل نتيجن کي سامهون رکي اها دعويٰ ڪري سگهجي ٿي ته صوتياتي، صرفي ۽ نحوي اصولن ۽ سٽاءَ موجب سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ ڪو به فرق ڪونهي.“ (22)

پر اسين ڏسون ٿا ته جتي ٻنهي ٻولين ۾ تمام گهڻي هڪجهڙائي آهي، اتي ٿورو صوتياتي، صرفياتي ۽ لغوي اختلاف پڻ موجود آهي، جنهن ڪري ئي اهي ٻيئي ڌار ٻولين جي صورت وٺي بيٺيون آهن.

ٻيئي ٻوليون هڪ ئي جاگرافيائي تسلسل جي صورتحال ۾ هئڻ ۽ آبادين جي لڏپلاڻ جي ڪري ڊگهو عرصو لساني رابطي ۾ رهيون آهن. نتيجي طور انهن ۾ ٻه طرفي

لسانياتي مداخلت (Interference) ٿي آهي. ان سبب ڪري منجهن گهڻي هڪجهڙائي آهي. لسانياتي حوالي کان سرائڪيءَ، سنڌيءَ تي صوتياتي، صرفي ۽ لغوي اثر ڪيا آهن، جڏهن تہ سنڌيءَ جا سرائڪيءَ تي وڌيڪ لغوي اثر ملن ٿا. ادبي حوالي سان جهڙيءَ ريت سنڌي ڪلاسيڪي شاعرن جي ڪلام ۾ سرائڪي لفظ ملن ٿا ۽ انهن مان ڪن سرائڪيءَ ۾ بہ شعر چيا آهن، ساڳيءَ ريت سرائڪي شاعرن جا بہ مثال موجود آهن. خاص ڪري خواجہ فريد سنڌيءَ ۾ پڻ ڪلام چيو آهي. ان کان علاوه پير صدرالدين ۽ پير حسن ڪبيرالدين جو سنڌي ڪلام (گنان) پڻ موجود آهن. اهڙو بہ طرفو لسانياتي اثر يا اُڌارڻ جو عمل گڏيل طور لساني معتبرائپ(Language prestige) نہ، پر هڪجهڙاين (Accommodation) جي ڪارڻ ٿيو آهي، جو سنڌ ۾ صوفياڻي پرچار جي اثر هيٺ باهمي محبت ۽ رواداريءَ سان صدين جي گڏيل جياپي جي نتيجي ۾ ٻنهي ٻولين جي ڳالهائيندڙن ۾ نفسياتي طور لساني معتبرائپ (prestige) جو ڪو چڱو اثر ملندو. ان ڏس ۾ وڌيڪ مطالعي لاءِ سنڌي-سرائڪيءَ جي مختلف سماجي آراڏاين (Sociolects) جو اڀياس تجويز ڪجي ٿو.

حوالا:

1. http/www.pbs.gov.pk /Census Report of Pakistan. 2017
2. آڏواڻي، پيرو مل، ’سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ‘، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو 1972ع.
3. بلوچ، نبي بخش خان، ’سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ‘، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄامشورو. 1990ع.
4. پريم، هدايت‘ اترادي ٻولي‘ سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو1995ع.
5. Bughio, M. Qasim, ‘Socio Linguistics, Germany. Lincoln Europa, 2001.
6. الانا، غلام علي، ’سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي‘، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو 1995ع.
7. ظامي، بشير احمد، ’عهد هائي قديم مين سرائڪي زبان ڪا ارتقا‘، مرڪز سرائڪي زبان تي ادب بهاولپور، 1970.
8. آڏواڻي، پيرو مل، ’سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ‘، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو 1972ع، ص: 79.
9. الانا، غلام علي، ’سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي‘، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو 1995ع، ص: 184.

10. بلوچ، نبي بخش خان، ’سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ‘، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄامشورو، 1990ع، ص: 164.

11. Bughio, M. Qasim, ‘Socio Linguistics, Germany. Lincoln Europa, 2001.

12. بلوچ، نبي بخش خان، ’سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ‘، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄامشورو، 1990ع، ص: 165.

13. Glottolog 4.4 Families Spoken Language: Siraiki. Glottology.org. retrieved 12-09-2021.

14. Khan. H. A. Rethinking Panjab: The construction of Saraiki Identity, Research, and Publication Centre. Lahore,
National College of Arts, 2004, P. 123.

15. Grierson, G. Linguistics survey of India. Vol. viii Part II Dehli: Motilal Bansaridas, [1919] 1968.

16. آڏواڻي، ڀيرو مل، ’سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ‘، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو 1972ع، ص: 88.

17. Lewis, M. Paul, Gary F. Simons, and Charles D. Fennig (eds),. Ethnologue. Languages of the world,
Seventh Sil International. Online version: 2014. HTTP// www.ethnologue.com.

18. Shaklee, C. The Siraiki language of central Pakistan: A reference grammar, London School of Oriental and African
Studies, 1976.

19. الانا، غلام علي، ’سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي‘، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو 1995ع.ص،184.

20. Shaklee, C. The Siraiki language of central Pakistan: A reference grammar, London School of Oriental and African
Studies, 1976.

21. ظامي، بشير احمد، ’عهد هائي قديم مين سرائڪي زبان ڪا ارتقا‘، مرڪز سرائڪي زبان تي ادب بهاولپور، 1970.

22. الانا، غلام علي، ’سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي‘، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو 1995ع.ص،184.